

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ТА ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ ПЕДАГОГІЧНОГО ПЕРСОНАЛУ

Е.О.Помиткін,
Інститут педагогічної освіти
і освіти дорослих НАПН України

Розглядаються теоретичні підходи до вивчення духовної культури педагога, аналізуються визначення та виокремлюється психологічний зміст поняття духовної культури особистості, наводиться сутність та принципові положення авторського духовно-особистісного підходу та результати емпіричного дослідження, здійсненого на його основі.

Ключові слова: духовна культура особистості, педагогічний персонал, духовно-особистісний підхід, психологічна діагностика.

Науковий інтерес до проблеми розвитку духовної культури педагога останнім часом значно зростає, оскільки саме бездуховність та низький рівень культури розцінюються прогресивними філософами, психологами, педагогами, громадськими діячами як причина морального та економічного занепаду суспільства.

Поняття культури сходить до античних часів. Спочатку культурною вважалася людина, яка знала, як обробляти землю. Надалі від обробки землі людина підноситься до споглядання власного розуму, керування спрямованістю мислення. Показовою в цьому є біблійна притча про двох братів – Каїна, який обробляв землю (спрямованість на матеріальні цінності) та Авеля, який доглядав овець (спостерігав за думками). Протилежністю людській культурі є натура, тобто дане від народження біологічне інстинктивне начало людської природи. У цьому розумінні вбивство Каїном Авеля означає перемогу тваринної природи над духовною, наслідком чого стає вигнання і неможливість брати сили від землі.

У подальшому розвитку культура пов'язується з таємним, непізнаваним, а тому розвиток культури ототожнюється саме з освітою. Н.К.Реріх, аналізуючи поняття культури, зазначав, що Культ є шануванням Благого Начала, а слово Ур нагадує стародавній східний корінь, що позначає Світло, Вогонь¹.

На думку М.Бердяєва будь-яка культура (навіть матеріальна) є культурою духа, має духовну основу, є продуктом творчої роботи духа над природними стихіями.²

---

¹ Рерих Н.К. Культура и цивилизация М., 1994. С. 109.

² Бердяев Н. А. Смысл истории. М., 1990 °С. 166

На сьогодні культура людини у сприйнятті багатьох асоціюється з інтелігентністю, етичною поведінкою, розвиненими естетичними нахилами особистості тощо. Слід зазначити, що в Інтернет просторі пошук визначення цього поняття дає більш 25 мільйонів результатів.

Найчастіше вживаються такі словосполучення як культура поведінки, спілкування, культура почуттів, психологічна культура. Для розкриття змісту поняття духовної культури надалі проаналізуємо психологічний зміст категорії духовності.

Аналіз сучасної наукової літератури показує, що проблеми духовності досліджувались вченими, переважно, за такими напрямками:

Дослідження феномену *духовної культури* – Р.А.Абдираїмова, Р.Абсаттаров, Г.А.Аванесова, Г.О.Балл, В.Ф.Баранівський, Д.Бом, Л.П.Буєва, Л.Н.Вавилова, Г.К.Гизатова, О.І.Даниленко, Н.Н.Донченко, Л.П.Жукова, А.І.Комарова, В.Матвєєв, А.Г.Новіков, І.В.Петрова, Г.Сафар, В.П.Синьбухова, Л.Н.Смирнова, Б.Степанишин, В.Г.Табачківський, Л.Г.Федотова, М.І.Шапір та ін.

Проблеми *духовного виховання* – І.Д.Бех, В.М.Бондаровська, М.Й.Боришевський, Н.Н.Добкина, Л.В.Долинська, К.О.Журба, І.А.Зязюн, Н.П.Махова, В.Онищенко, А.Е.Серков, О.В.Скрипченко.

Дослідження *духовного світу особистості* – Ж.А.Кузьмічова, Н.Ріпа, А.А.Сейдаліна, В.Слісаренко.

Духовним цінностям присвятили свої праці – С.С.Андрєєв, С.У.Гончаренко, З.Г.Залевська, В.В.Знаков, Г.В.Кузнецова, П.М.Моченов, А.Л.Некрасов, О.В.Парамонова, Л.С.Пестрякова, Л.А.Степашко, В.В.Шпаковський та ін.

Дослідження *психології духовності* – А.І.Зеличенко, О.В.Киричук, В.А.Пономаренко, Т.В.Смирнова, С.П.Суровягін, А.А.Ткаченко, Ж.М.Юзвак та ін.

Категорію “*духовне життя*” розкривають Я.Ф.Аскин, Б.Д.Беспарточний, М.В.Голубєва, А.Б.Зельманов, І.Б.Мардов, Л.К.Угледов.

Поняття “*духовний потенціал*” висвітлюють у своїх роботах Е.Д.Ахметгалєєв, І.Дзюба, Л.Н.Коган, М.В.Савчин.

Аналіз поняття “*духовна криза*” здійснили Ю.І.Борсяков, Ю.Л.Воробйов, К.Гроф, С.Гроф, В.В.Козлов, А.І.Липкин, К.Г.Попов, А.Н.Шиміна. Розкриттю змісту *духовного досвіду* присвятили публікації Н.М.Аверин, О.Барабаш, Г.Л.Воронін та ін.

Ідеї *духовного відродження* актуалізують Л.Вовк, В.Ю.Король, Х.Лужецька, А.П.Мельніков, Є.Причепій, Л.А.Савенкова.

Співвідношення між духовністю та релігійністю проаналізували у своїх працях Н.С.Звонок, А.М.Черши.

Крім того, у літературних джерелах зустрічаються такі словосполучення, пов'язані з духовністю: *духовне виробництво* (Г.Б.Шишков), *духовна діяльність* (І.Б.Крюков, І.С.Хмелько, В.Шевченко), *духовна еліта* (І.А.Зязюн), *духовна традиція* (А.Й.Дахній), *духовна ситуація* (Ю.Бохенький), *духовна сфера* (Г.Н.Боус), *духовна природа* (А.С.Клюєв), *духовні потреби* (В.Г.Крючков, Е.І.Степанков), *духовна творчість* (Е.П.Семенюк, В.С.Соловйов), *духовне спілкування* (Ю.В.Слимов, І.С.Хмелько), *духовна катастрофа* (Я.С.Страковський), *духовний шлях* (Ган Ф. де Віт), *поле духовності* (Г.Пацієнко).

Духовний розвиток особистості є ідентичним поняттю *розвитку духовності*. Цій проблематиці присвячено праці таких вчених як А.Адлер, Р.Алперт, І.Верба, А.Ц.Гармаєв, С.Гроф, В.В.Жайворонок, А.О.Зоткін, О.І.Климишин, О.В.Киричук, Н.А.Коваль, А.С.Легай, М.О.Мацейків, М.М.Моргунов, Г.С.Мурніна, О.М.Олексюк, К.Роджерс, О.М.Семашко, В.В.Сивков, Н.Н.Хомутинікова, В.М.Ямницький та ін.

Аналіз літератури свідчить, що на сьогодні існує два основних підходи до визначення духовності – змістовий та функціональний. У відповідності до змістового підходу духовність пов'язується з такими смислоутворювальними категоріями як Краса, Добро, Істина (за Платоном) або ж Віра, Надія, Покаяння (у християнсько-релігійному контексті).

У відповідності до функціонального підходу – духовність характеризується ієрархічною домінантністю розвинених вищих психічних функцій людини. До цих функцій психологи (зокрема, Л.С.Виготський, І.Д.Бех) відносять свідомість, самосвідомість та волю. Таким чином, високий рівень духовного розвитку пов'язується із розвиненою свідомістю, самосвідомістю, досконалістю особистості, а низький – з примітивізмом. Виходячи з цього визначення, стає зрозумілим, чому Б.Бітінас називає духовність «мірою досконалості людини» [3].

---

³ *Битинас Б.* Процесс воспитания. Приобщение к ценностям / Б. Битинас. – Вильнюс, 1995. – 72 с.

Таким чином словосполучення «духовна культура», з одного боку вказує на домінантне значення цінностей Краси, Добра, Істини, Любові, а з іншого – на свідоме самовдосконалення особистості, свідому реалізацію у поведінці, діяльності та життєтворчості духовних цінностей. На практиці наявність духовної культури свідчить про здатність особистості до сприйняття прекрасного, позитивного, прогресивного, до його поширення задля духовного перетворення суспільства та людства в цілому.

Спираючись на розуміння загальної, професійної та духовної культури у роботах В.С.Біблера, О.О.Бодальова, В.М.Гриньової, І.А.Зязюна, Т.В.Іванової, Я.Л.Коломінського, Л.С.Колмогорової, А.Коля, М.Коула, В.Г.Кременя, О.І.Моткова, Д.Мацумото, Н.Г.Ничкало, О.В.Проскури, В.А.Семиченко, С.Скрибнера, О.С.Созонюк, Л.В.Сохань, І.М.Цимбалюка Н.В.Чепелевої та ін. можемо констатувати, що духовна культура виникає завдяки тому, що людина не обмежує себе лише чуттєво-зовнішнім досвідом і не відводить йому переважного значення, а обирає керівним духовний досвід, на основі якого й визначає зміст і вищу мету зовнішнього, чуттєвого досвіду.

Розглядаючи духовну культуру як складову загальної і професійної культури особистості працівника, слід підкреслити її інтегративну роль у здійсненні професійної діяльності. Вона виступає як внутрішньо детермінуюче та інтегруюче утворення загальної і професійної культури, яке базується на свідомому оволодінні та примноженні загальнолюдських духовних цінностей, ідеалів і смислів життя людини й суспільства.

Духовна культура - це результат духовної діяльності, і саме духовна культура пробуджує, підтримує і розвиває в людині особистість. Тому духовна культура не тотожна "начитаності" або "освіченості", адже знання самі по собі не можуть зробити людину особистістю, здатною до свідомих і відповідальних вчинків.

Матеріальна і духовна культура існують в тісній єдності. Людські думки, емоції, якості, риси зумовлюють поведінку та діяльність особистості, а отже матеріальне є реалізацією духовного. У сфері матеріальної культури людська діяльність характеризується зміною матеріального світу. Діяльність у сфері культури передбачає певну роботу з духовним світом особистості – ідеалами, смислами, цінностями, переконаннями, поглядами тощо.

Узагальнюючи, можемо констатувати, що духовна культура педагога характеризується детермінацією поведінки та професійної діяльності особистісними ідеалами, смислами та цінностями Краси, Добра та Істини (вищих естетичних, етичних і пізнавальних категорій). Процес розвитку духовної культури педагогічного працівника передбачає свідому актуалізацію

та використання глибинних ціннісних ресурсів таких базових підструктур особистості, як здатність до плідного спілкування, творча спрямованість, дієвий гуманістичний, діловий характер, розвинута самосвідомість, життєва мудрість і професійна компетентність, продуктивний інтелект, динамічна і працездатна психофізіологічна основа особистості. Духовна культура на своєму вищому рівні становлення виступає як здатність педагога свідомо формувати, засвоювати, зберігати, примножувати та творчо реалізовувати цінності Краси, Добра та Істини у власній професійній діяльності. Розвитку духовної культури сприяє створення у суспільстві умов для свободи людей, реалізації їх творчих можливостей, піднесення цінності особистості, її честі та гідності.

Побудова методології сучасного дослідження духовної культури педагогічного персоналу неможлива без формулювання основних підходів до вивчення його предмету. Серед провідних методологічних підходів дослідники, найчастіше, виокремлюють індивідуально-психологічний підхід, соціологічний підхід, віковий підхід, діяльнісний, системно-психологічний та особистісний підхід, що значною мірою інтегрує наведені підходи, визначає базові аспекти цілісної характеристики особистості та розглядає психологічну структуру особистості з її ієрархічними зв'язками між складовими елементами [374]⁴. Разом із цим наведені вище підходи не охоплюють цілком феномени духовності та специфіку розвитку духовної культури особистості. Таким чином актуальною є необхідність поєднання філософсько-психологічних поглядів на процес розвитку духовної культури з сучасними науковими уявленнями про професійний розвиток педагога. Таке поєднання має бути реалізоване через використання духовно-особистісного підходу. Специфічною ознакою цього підходу є те, що розгляд феноменів духовного порядку здійснюватиметься невід'ємно від психологічної структури особистості, з усіма притаманними їй внутрішніми процесами.

Виходячи з філософських поглядів Гегеля, під особистістю слід розуміти Дух, проявлений у системі індивідуальних якостей людини на біологічному, психосоціальному та духовному рівні її життєдіяльності [117⁵].

На думку В.В.Зеньковського основною ознакою особистості в людині є самосвідомість. Це джерело невід'ємно пов'язане з духовністю. “Духовне життя в нас і є джерело самобачення, джерело світла, у променях якого

---

⁴ Рибалка В. В. Методологічні питання наукової психології (Досвід особистісно центрованої систематизації категоріально-поняттєвого апарату): навч.-метод. посіб. / Валентин Васильович Рибалка.– К.: Ніка–Центр, 2003. – 204 с.

⁵ Гегель Г. В. Феноменология духа: собр. соч.: [в 14–ти т.] / Г.В. Гегель: – М.: Соцэкгиз, 1959. – Т. 4. – 440 с.

здійснюється усвідомлення самого себе, - це і є серцевина особистості, завдяки зв'язку з якою і тримається наша особистість у повноті її сил” [с. 51]⁶.

У сучасних науково-психологічних дослідженнях поняття особистості розглядається в контексті таких проявів людини, як “...мотиви її діяльності, індивідуальні біохімічні властивості, соціальні ролі, типи вищої нервової діяльності, фізична зовнішність, інтереси, ідеали, здібності, афекти, смаки, особливості національного характеру, світосприйняття, моральність, самосвідомість, продукти творчості, уява, ритуали, світосприйняття в різні історичні епохи, місце в соціальній групі, швидкість реагування, воля, антипатії та симпатії, переживання в критичних ситуаціях, професійні навички та вміння, вчинки, діяння тощо” [с. 68]⁷.

Очевидно, що наведене поєднання рис, якостей та ознак особистості вимагає певного структурування. Вагомий внесок у розробку проблеми створення психологічної структури особистості здійснили В.М.Бехтерев, Л.С.Виготський, В.В.Зеньковський, Г.С.Костюк, О.Ш.Кульчицький, О.Ф.Лазурський, О.М.Леонтьєв, Ф.Лерш, В.Ф.Моргун, К.К.Платонов, С.Л.Рубінштейн та ін. За одиницю психологічного аналізу уявлень про особистість у вітчизняних теоріях прийнято поняття властивостей особистості. На думку Г.С.Костюка саме у набутті особистістю різноманітних вершинних властивостей виявляється розвивальний результат того культурного, історичного, філо- та онтогенетичного розвитку особистості, який дає змогу творчо змінювати якість предметного світу. Незважаючи на різноманітність психологічних властивостей, усі вони мають однакову структуру, що складається з трьох сторін – змістової, мотиваційної, операційної []⁸. Співвідносячи це твердження з проблемою розвитку духовної культури, можемо констатувати, що духовність, в даному разі, має виступати змістовою складовою розвитку особистості.

На думку В.В.Рибалки “В контексті культурно-психологічної концепції особистості та її складової – наукового уявлення про психологічну структуру особистості – кожна її властивість як “одиниця” має піддаватися аналізу через

---

⁶ *Зеньковський В. В.* Проблемы воспитания в свете христианской антропософии / В.В. Зеньковський. – М.: Изд-во Свято-Владимирского Братства, 1993. – 224 с.

⁷ *Козлов В. В.* Работа с кризисной личностью [метод. пособ.] / В. В. Козлов. – М.: Изд-во Ин-та психотерапии, 2003. – 302 с.

⁸ *Костюк Г. С.* Избранные психологические труды / Г. С. Костюк. – М.: Педагогика, 1988. – 304 с.

Костюк Г. С. Учебно-воспитательный процесс и психическое развитие личности / Г. С. Костюк // под ред. Л. Н. Прокопиенко; [сост. В. В. Андриевская, Г. А. Балл, А. Т. Губко, Е. В. Проскура]. – К.: Рад. шк., 1989. – 608 с. – (На укр. яз.).

три виміри: I. Соціально-психолого-індивідуальний (тобто змістовно-психологічний – через функції, стани, процеси, властивості, що згуртовані у підструктурах спілкування, спрямованості, характеру, самосвідомості, досвіду, інтелекту, психофізіології); II. Діяльнісний (через структурні компоненти діяльності: потребово-мотиваційний, інформаційно-пізнавальний, цілеутворюючий, операційно-результативний, емоційно-почуттєвий); III. Генетичний або віковий (що передбачає врахування рівня становлення властивості від задатків до здібностей). Це означає, що кожна властивість має аналізуватися і синтезуватися як в собі, так і “поза себе” за усіма трьома вимірами” [9, с.424].

Узагальнюючи теоретичний пошук з цієї проблеми у книзі “Теорії особистості у вітчизняній психології”, В.В.Рибалка пропонує авторську модель особистості, яка включає в себе три наведені вище виміри.

Використання цієї моделі як базової у дослідженні духовної культури педагога дозволить:

1. Виявляти психологічні закономірності та механізми духовного розвитку особистості через функції, стани, процеси, властивості, що згуртовані у підструктурах спілкування, спрямованості, характеру, самосвідомості, досвіду, інтелекту, психофізіології;

2. Досліджувати не тільки внутрішньо психологічні ознаки духовності, але й зовнішні прояви духовної культури у поведінці та професійній діяльності особистості;

3. Виявляти та встановлювати ті чи інші часові орієнтири актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку педагогічного персоналу.

Якщо на думку Н.С.Лейтеса особистісний підхід має ґрунтуватися на основі синтезу індивідуального та вікового підходу [10], то духовно-особистісний підхід має, окрім цього, враховувати наукові уявлення про духовність та процес розвитку духовної культури особистості.

Духовно-особистісний підхід доцільно розглядати як сукупність концептуальних уявлень, моделей, принципів і методів, які сприяють більш об’єктивному розумінню особистості у процесі розвитку духовної культури.

Надалі визначимо провідні принципи, на яких ґрунтується духовно-особистісний підхід. Розглядаючи особистість у структурному плані як

---

⁹ Рибалка В. В. Особистісний підхід у профільному навчанні старшокласників: [монографія] / В.В. Рибалка; за ред. Г.О. Балла. – К., 1998. – 160 с.

¹⁰ Лейтес Н. С. Умственные способности и возраст / Н. С. Лейтес. – М.: Педагогіка, 1971. – 280 с

“систему систем”, Г.С.Костюк тим самим закладав основу для розуміння її складових як пов’язаних та взаємозалежних компонентів, що опосередковуються принципами цілісності та ієрархічності. Ці ж положення не можуть бути проігноровані нами при формулюванні принципів духовно-особистісного підходу. Однак в нашому випадку означена цілісність є більш широкою, оскільки інтегрує духовну, особистісну (соціальну) та біологічну (фізичну) природу людини. Принцип духовно-особистісної інтеграції пов’язаний з такими положеннями:

- духовна, соціальна та біологічна природа людини складають єдину цілісну систему, центром інтеграції якої виступає особистість з притаманними їй структурою, функціями та процесами;

- перебуваючи у постійному енергетично-інформаційному обміні з цілісним світом, людина своєю діяльністю перетворює матеріальні форми енергії у більш досконалі, духовні форми, одухотворяючи саму себе та навколишній світ;

- еволюційно-історичний поступ людства невід’ємно пов’язаний з одухотворенням особистості, яке відбувається у її структурі на основі розвитку попередніх базових процесів: морального, інтелектуального, емоційного розвитку тощо.

Принцип ієрархічності (підпорядкування) в контексті духовно-особистісного підходу знаходить відображення у наступних положеннях:

- духовна сфера людини є найбільш пізнім (за часом прояву в онтогенезі), найбільш складним, а тому найбільш цінним особистісним утворенням по відношенню до інтелекту, емоційно-почуттєвої сфери та психофізіології;

- у процесі духовного розвитку вибудовується “Я-концепція” особистості, упорядковуються мотиви, мислення спрямовується на розв’язання найважливіших проблем буття, досягається гармонійне співвідношення фізичної, емоційно-почуттєвої та інтелектуальної сфер.

- гармонійний розвиток інтелектуальної, емоційно-почуттєвої та фізичної сфери особистості складає сприятливе підґрунтя для розвитку її духовної культури.

Важливим для нашого дослідження є також принцип ціннісно-сміслової детермінації. Його розкриття актуалізує такі положення:

- психологічний зміст ідеалів, цінностей і смислів скеровує особистісні функції та процеси, надає їм узгодженості, детермінує особистісну спрямованість. Невпорядкованість або втрата життєвих цінностей і смислів позбавляє людське життя сенсу, зводячи до природного рівня;

- ціннісно-сміслова саморегуляція виступає основою для вольової та емоційної саморегуляції педагога;

- поведінка, вчинки та професійна діяльність педагогічного персоналу мають вивчатися у безпосередньому зв'язку з їх ціннісно-смісловою детермінацією.

Реалізація духовно-особистісного підходу на методичному рівні має втілюватися у розробку методичних підходів та створення спеціального психодіагностичного інструментарію, спрямованого на вивчення процесу розвитку духовної культури педагогічного персоналу. При цьому важливо враховувати, що з одного боку, духовна культура є цілісним феноменом, а з іншого може бути розподілена на певні компоненти, складові. До них доцільно віднести комунікативний, мотиваційно-смісловий, інтелектуальний, характерологічний, професійно-компетентнісний, емоційно-почуттєвий компоненти тощо.

Для здійснення емпіричного дослідження духовної культури педагога, яка характеризується детермінацією поведінки та професійної діяльності особистісними ідеалами, смислами та цінностями Краси, Добра та Істини (вищих естетичних, етичних і пізнавальних категорій), науковими співробітниками відділу педагогічної психології і психології праці Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України було розроблено колективний діагностичний «Опитувальник з виявлення рівня розвитку духовної культури педагогічного персоналу» (див. Додаток). До його складу включено 39 запитань, оцінка відповідей на які здійснювалася за шкалою від 0 до 4 балів, і дозволила визначити чотири рівні розвитку духовної культури педагогічних працівників: початковий, середній, достатній, високий.

Обробка результатів психодіагностики здійснювалася за шкалами:

- комунікативна складова духовної культури педагога;
- самосвідомість педагогічного працівника;
- мотиваційно-смілова складова духовної культури;
- емоційно-почуттєва складова духовної культури;
- інтелектуальна складова духовної культури;
- характерологічна складова духовної культури;
- компетентнісна складова духовної культури педагога.

Крім того за допомогою «Опитувальника з виявлення рівня розвитку духовної культури педагогічного персоналу» визначалася самооцінка педагогів за показниками власної духовності, прагнення духовності; оцінка ними рівня духовності суспільства та системи освіти; визначалися передумови власної духовності у співвідношенні з досвідом опитуваного та реалізованість духовної культури у процесі педагогічної діяльності.

Експериментальні дані, отримані у процесі проведення психодіагностичного дослідження, було піддано обробці за допомогою засобів математичної статистики (пакет SPSS 17) та доповнено результатами спостережень і опитувань, що проводилися в навчальних закладах. Наведемо деякі результати дослідження у вигляді наступних тез.

1. За оцінкою педагогів їх індивідуальний рівень духовної культури є вищим, ніж інституціональний, тобто притаманний їх навчальним закладам, отже соціально-педагогічний вимір духовності поступається індивідуально-особистісному і, можливо, стримує його прояв. Отримані результати свідчать також про деяке намагання педагогів завищити власні результати, що вказує на позитивне прагнення бути кращими в цьому напрямі.

2. Духовна культура більше корелює з духовно спрямованою активністю, духовними вчинками особистості, ніж з потенційністю духовних намірів. Дані свідчать, що деякі вчителі, високо оцінюючи власний потенційний рівень духовної культури, не можуть підтвердити її проявом у поведінці та професійній діяльності, тобто духовна культура виступає як потенційна здатність, проявів якої не побачили ні учні, ні колеги.

3. Реалізації духовної культури перешкоджає низька здатність до керування емоційно-почуттєвими станами та невміння передавати свої емоційні стани дітям, створювати емоційну атмосферу, коли і педагог, і вихованці переживають одні й ті ж самі позитивні почуття, що унеможлиблює емоційний дисонанс. Виявлено, що з кращим настроєм до школи йдуть більш молоді вчителі, а повертаються назад – з гіршим, що пов'язано з розчаруванням. Натомість педагоги з великим стажем діяльності проявляють, як правило, менше позитивних емоцій, але мають більш стабільний настрій.

5. Перешкодою в розвитку духовної культури є суперечність між свідомим прагненням вчителів до духовно-професійного зростання та їх зневірою у підтримці їх професійних прагнень системою освіти та суспільством у цілому. При цьому слід зазначити, що раніше педагоги сподівались, що «суспільство повернеться до них обличчям», тоді як сьогодні розраховують, переважно, на себе.

7. Серед факторів, що сприяють розвитку духовної культури педагогічних працівників, визначено:

- спілкування з природою (3,4 бали),
- безпосередня організація педагогічної праці на рівні взаємодії з дітьми (2,9 бали),
- школа як місце роботи (2.8 бали),

- професійна підготовка та перепідготовка (2,7 бали),
- церква (2,5 бали),
- суспільство (2,2 бали).

Підводячи підсумок зазначимо, що вивчення особливостей духовної культури сучасних педагогічних працівників дозволяє не тільки виявляти закономірності та перспективи змін у освітній галузі та суспільстві в цілому, але має стати в нагоді у процесі створення дієвих засобів розвитку духовної культури педагогічного персоналу.